

Відсутність концепції «Руської землі» за доби Хмельниччини¹

Чарльз Гальперін

Блумінгтон, штат Індіана

Переклад з англійської Катерини Пітик і Дениса Ткачівського

Анотація: Після монгольської навали у XIII столітті київський міф про «Руську землю» відіграв менш важливу роль на східнослов'янських землях, що потрапили під контроль Польщі чи Литви, аніж на північно-східних територіях, що стали Московією. Частина Галичини, що опинилася під владою Польщі, як адміністративно-територіальна одиниця, іменувалася Руською землею. Білорусько-литовські літописи відродили цю концепцію на рутенських землях, включених до складу Великого князівства Литовського. У цих літописах термін «Руська земля» ретроспективно стосувався усієї території Київської Русі, а також використовувався на позначення усіх рутенських територій у Великому князівстві Литовському, або лише білоруських територій, або ж українських земель після розпаду Київської Русі. Крім того, Білорусько-литовські літописи запозичили уривки з літописів північно-східної Русі, де «Руська земля» ототожнювалася з північно-східною Руссю, а саме – Московією. У тексті Люблінської унії термін «Руські землі» позначали чотири прикордонні воеводства, приєднані Польщею після підписання цієї угоди. Час від часу назва «Руська земля» з'являлася і в інших джерелах. Однак Богдан Хмельницький та його козаки у середині XVII

Український переклад виконано в рамках навчально-виробничої практики студентів-магістрів з перекладу та редагування, яка є частиною освітньої програми «Художній переклад з англійської мови, літературне редагування та менеджмент перекладацьких проєктів» кафедри теорії та практики перекладу з англійської мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Керівники навчально-виробничої практики: д.філол.н., професор Лада Коломієць, к.філол.н., асистент Олена Підгрушна.

¹ Дякую Френку Сисину за те, що він прочитав начерк цієї статті та надав безцінну допомогу. Я вдячний двом анонімним рецензентам та редакторці журналу «East/West: Journal of Ukrainian Studies» за їхні коментарі. Я одноосібно несу відповідальність за всі наявні помилки. [Термін «Руська земля» з'являється у церковно-слов'янських, білоруських, польських, російських та українських джерелах, часто має різне написання та, як пояснюється нижче, різне значення. Для послідовності та зручності читача цей термін перекладений сучасною українською мовою в цій статті.]

століття не використовували цей термін для легітимізації своєї нової політики, відкинувши тим самим елемент спадщини Київської Русі. В Україні це переривання міфу про «Руську землю» не було високо оцінене та досі залишається недостатньо дослідженим.

Ключові слова: спадщина Київської Русі, термін «Руська земля», Україна, Богдан Хмельницький.

Хоча «змагання за спадщину Київської Русі» було предметом ґрунтового історичного дослідження², одному аспекту Києво-Руської/української культурної спадковості/неспадковості не приділено належної уваги. Міф про «Руську землю» зіграв визначальну роль в історії Київської Русі. З часом московитські ідеологи перенесли міф на північний схід, де він продовжував відігравати важливу роль, поки не вийшов з ужитку на рубежі XVII століття. Міф зберігся на східнослов'янських землях, що потрапили під контроль Польщі та Литви, але відігравав там незначну роль. Однак ця концепція взагалі не використовувалась для обґрунтування козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького (1648–54). Причини такого переривання культурної традиції залишаються нез'ясованими та не поясненими.

Дотепер сам факт існування окремого міфу про «Руську землю» у ранньомодерний період історії України визнається не повністю. Іменник «Русь» був ґрунтовно досліджений, проте словосполучення «Руська земля» здебільшого вважалось синонімічним назві «Русь» (Sysyn, «Seventeenth-Century Views», «Ukrainian-Polish Relations»). Існуючі коментарі щодо цієї концепції – стислі та несистематизовані, а також їм бракує історичного контексту. Допоки поняття «Руська земля» не було досліджено окремо, ототожнювати ці два терміни зарано. Отже, ця стаття не містить останні дослідження, що вивчають значення терміна «Русь» у будь-який період середньовічної та ранньомодерної історії східних слов'ян. Словосполучення, у яких слово «Русь» вживається не у ролі прикметника (наприклад, Біла Русь), також не враховуватимуться.

Ця стаття не претендує на вичерпність; її мета полягає у тому, щоб порушити питання, як міф про «Руську землю» у вузькому значенні еволюціонував на рутенській території, та, як сподівається автор, надихнути на подальші дослідження цієї теми. Щоб надати історичну довідку значенню словосполучення «Руська земля» у Середньовіччі та ранньомодерній епосі Русі й аж до періоду Хмельниччини, варто розпочати з історії концепції «Руської землі» за

² Наприклад, Пеленський, пор. Бушкович.

часів Київської Русі, а згодом на північному-сході Русі та у Московії. Використання або відсутність терміна «Руська земля» у джерелах, написаних після доби Хмельниччини – *Синописі*; так званих козацьких літописах (*Літопис самовидця*), доробках Григорія Граб'янки та Самійла [Самуїла] Величка; *Історії Русів* – знаходиться поза хронологічними межами цієї статті, тож цей період також варто залишити для вивчення іншими істориками.

КОНЦЕПЦІЯ «РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ» У ДОБУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У період, починаючи з X і до середини XIII століття, концепція «Руської землі» відігравала значну роль в історії та культурі Київської Русі (Halperin, «The Concept of the Russian Land»). Географічно спочатку вона поширилась на долину річки Дніпро – трикутник, утворений трьома містами: Києвом, Черніговом та Переяславом. До XII століття вона розширила свої межі та почала позначати усі східнослов'янські землі, очолювані князем з руської династичної лінії, що починала свій відлік від Святого Володимира (бл. 958-1015). Міф так і не набув етнічного чи національного наповнення (Halperin, «The Concept of the *Ruskaia Zemlia*»). Навіть у територіально ширшому значенні центром Руської землі залишався Київ, «стольний град» великого князя. У другій половині XII століття, коли князі з північного сходу, Володимира і Суздаля, кинули виклик київській гегемонії, вони не могли привласнити міф про «Руську землю», тому винайшли альтернативи: «Суздальська земля», «Володимирська земля», «Ростовська земля». Після монгольського завоювання такі міста-держави, як Новгород та Псков, не сформулювали ідеологію «Новгородської» чи «Псковської земель». Поняття «Руська земля» з'явилося, проте йому бракувало ідеологічних асоціацій. Вочевидь, що «землею», чи то «Руською землею», чи альтернативною «землею», мусив правити Володимирович, а на це не мали права ні Новгород, ні Псков.

КОНЦЕПЦІЯ «РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ» В МОСКОВІЇ

Не пізніше середини XV століття на північному сході Русі Велике князівство Московське настільки міцно прибрало до рук міф про «Руську землю», що речнику Тверського князівства, давнього суперника Москви, довелося вдатися до власної альтернативної концепції «Тверської землі» у своїх працях (Halperin, «Tverian Political

Thought»). Цей географічний зсув «вилучив» концепцію «Руської землі» з Подніпров'я та «переселив» її у басейн Волги та Оки. До XVI століття монополія Московії на міф про «Руську землю» на північному сході вже давно стала беззаперечною.

Після коронації царя Івана IV Грозного у 1547 р. еллінізовані форми назви «Русь» – «Рос» та її похідна «Росія» – стали значно частіше вживатися у Московії. Форми «Рос» і «Російська Земля» зазвичай несли еклезіастичні чи імперські конотації (Halperin, «*Rus' versus Ros*»). Попри те, що ця коронація надала більш імперських обрисів концепції «Руської землі», у своїх роздумах про «Руське/Російське Царство» («*Русское/Российское царство/царствие*»), московські книжники продовжували звертатися до назви «Руська земля» впродовж другої половини XVI ст. Лише у добу Смути, 1598-1613 рр., поняття «Московська держава» остаточно витіснила міф про «Руську землю» («*Московское государство*»). Вочевидь, що в час, коли Московія потребувала легітимного правителя князівського роду, а на чолі стояли іноземці та претенденти без права на московський престол, держава вже не могла позиціонувати себе як «земля», а особливо «Руська земля». «Держава» могла функціонувати без легітимного правителя князівського роду, проте «земля» – ні.

КОНЦЕПЦІЯ «РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ» В УКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ

Концепція «Руської землі» не зникла повністю на теренах України та Білорусі після того, як ними заволоділи Польща та Литва. Однак відстеження еволюції цієї концепції ускладнюється кількома проблемами. Багато джерел, датованих XIII–XVII століттями були написані польською, латиною або російською, через що існує ймовірність лінгвістичного спотворення цієї концепції. Крім того, вплив Польщі, а згодом і Московії, міг спричинити понятійні спотворення навіть у джерелах, написаних слов'янськими мовами, українською чи білоруською, оскільки поляки та московити могли сприймати концепцію «Руської землі» інакше, ніж рутенці.

У XIII столітті, до і після монгольського завоювання, князі південно-західних земель, які правили у Галичині та на Волині, намагалися перейняти цей термін. Хоча галицькі князі не полишали спроб посісти київський великокняжий престол правителя усєї Русі, їхні літописці та пропагандисти використовували назву «Руська земля», включно з латинським терміном «*terra Russiae*», на позначення лише Галичини. Коли галицька князівська лінія урвалася, Польща здобула контроль над Галичиною, яку у XV столітті

реорганізували як частину Руського (Рутенського) воєводства і продовжували називати «Руською землею». Коли польські королі стверджували, що панують і над «Руською землею», вони мали на увазі Руське воєводство.

У цьому вузькому значенні назву «Руська земля» продовжували використовувати впродовж XVII століття, включно з періодом Хмельниччини. У доповіді Адама Кисіля про Хмельницького 1648 року йдеться про «правителя Русі» (*«ruskim zem'em»*), проте писар змінив назву краю на Галичину³.

У Московії термін «Руська земля» з'являвся за правління царя Івана IV у згадці про володіння польського короля Сигізмунда Августа: у двох із чотирьох послань Сигізмунду, написаних у 1567 р. від імені московських бояр, яких він закликав втекти до Польщі-Литви. Подібність мовлення переконливо свідчить про те, що всі чотири послання були написані за шаблоном, і більшість істориків сходиться на думці, що вони були створені Іваном IV власноруч, проте питання авторства тут другорядне (Кеєпан 67-68). Князь І. Д. Бельський запропонував розділити Польщу-Литву, лишаючи Польщу Сигізмунду Августу, тоді як сам Бельський мав захопити Велике князівство Литовське та Руську землю, з винятком тих територій, на які претендував князь М. І. Воротинський. Князь І. Ф. Мстиславський запропонував Бельському та Сигізмунду Августу ті ж землі, лишаючи деякі наділи у Литві собі (він взагалі не зважав на Воротинського) (Лихачёв, Лурье, «Послания Ивана Грозного» 245, 253). Правдоподібність запропонованого ними розподілу не стосується теми дослідження. Деякі історики сумніваються, що ці відповіді на послання Сигізмунда взагалі коли-небудь були надіслані (Скрынников 312-14). У коментарі до листа Бельського Яків Лур'є стверджував, що під назвою «Руська земля» мались на увазі білоруські та українські землі під владою короля Польщі-Великого князя Литовського (Лихачёв, Лурье, «Послания Ивана Грозного» 674). Така можливість існує, проте більш ймовірно, що ця назва стосувалася Галичини. Інші східнослов'янські землі були підпорядковані Великому князівству Литовському і перейшли до Польської Корони лише за два роки після підписання Люблінської унії у 1569 році. Попри це, якщо взяти до уваги московські ідеологічні претензії на монополізацію міфу про «Руську землю», з боку московського автора це було легковажним потуранням польсько-литовським претензіям

³ «Воссоединение Украины с Россией», 2: 25, 28. Галичину також можна визначити як Галицьку землю (*terrestris Haliciensis*) («Воссоединение Украины с Россией» 2: 68-71).

на управління територією, яку раніше чи на той момент ототожнювали з «Руською землею».

Решта українських територій, крім Галичини, включно з Волинню та споконвічним «серцем» Київської Русі, а також Білорусь, опинилися у володінні Великого князівства Литовського. Концепція «Руської землі» збереглася і там, у літописах та документальних джерелах. Білорусько-литовські літописи, також відомі як Литовські хроніки або Західноруські літописи, – це серія тісно пов'язаних літописів, їхніх редакцій та рукописів, виданих у період з XV по XVII століття. Їхня єдність полягає у тому, що початкова версія була створена у Смоленську під керівництвом єпископа Герасима у XIV столітті. Її продовжили писати у Білорусі, можливо, в районі Навагрудка (Новгородка, Новогрудка) (Улащик, «Введение» 9-81, 150-67, 237-38; Флоря; Кястутис; Ульяновский, «Украинские летописи»). Загалом їх називають «Літопис Великих князів Литовських» або «Хроніка Великого князівства Литовського і Жамойтського», оскільки їх замовили члени литовської королівської родини або через те, що вони відображали політичні інтереси різних литовських аристократичних кланів. Таким чином ці літописи висловлювали литовську точку зору, хоча їх і укладали автори православної Русі, ймовірно, православне духовенство, і, принаймні спочатку, вони були написані кирилицею, різновидом білоруської мови. Лише згодом їхні копії іноді транслітерували латиницею або ж перекладали на польську. Той факт, що вони пов'язували назву «Руська земля» з білоруським народом, не викликає заперечень, однак приписувати їхні погляди українцям було б спекуляцією, оскільки окремих українських літописів XV-XVI століть не збереглося і жодні українські джерела на ці літописи не посилаються.

«Густинський літопис» (Літопис Густинського монастиря) – український літопис, укладений у 1620-х роках, але переписаний у 1670-х, надає інформацію безпосередньо про українську концепцію «Руської землі». Згадки про «Руську землю» у документі частково збігаються, однак також і відрізняються від тих, що містяться в Білорусько-литовських літописах. Ці розбіжності будуть розглянуті окремо.

Оскільки зміст цих літописів, їхніх редакцій та рукописів, подібний, автор цієї статті їх окремо не вказує. Узгодженість літописів також усуває потребу в хронологічних розмежуваннях. У Білорусько-литовських літописах «Руська земля» була багатозначним поняттям. Воно водночас застосовувалось до різних регіонів: іноді вони накладались, а іноді взагалі не стосувались одне одного. Однак у розглянутих оповідних джерелах цей термін ніколи не стосується

Галичини, оскільки вона була частиною Польської Корони, а не Великого князівства Литовського.

У підрозділі «Русь в лето- и историописании ВКЛ XVI-XVII вв.» («Русь у літописах та історичних працях Великого князівства Литовського XV-XVII століть»), О. І. Дзярнович намагається проаналізувати кожен літопис у хронологічному порядку і в процесі надає кілька слушних коментарів щодо різних географічних параметрів терміна «Руська земля» (175-80), але він спрощує альтернативи до вузького і широкого значень. Однак вступний абзац його праці спростовує будь-яку різницю між «Руссю» та «Руською землею», визначаючи межі «Русі» як частину ширшого поняття «усієї Руської землі». Він вдається до назви «Русь» («Руська земля»), ніби ці терміни синонімічні. Науковець хибно трактує згадки про «Руську землю» в уривках про битву на Куликовому полі (див. нижче), в яких назва «Руська земля» стосується Великого князівства Московського. Зважаючи на те, що у деяких уривках літописів пропонується, а в інших спростовується концепція про те, що «вся Руська земля» (завжди?) була органічною частиною Великого князівства Литовського, висновок Дзярновича про те, що назви «Русь» і «Руська земля» стосуються однієї й тієї ж території, необґрунтований. Він не зазначає, що до складу Київської Русі входила Галичина – регіон, який у Білорусько-литовських літописах виключений із теренів Руської землі. Загальна схема розуміння терміна «Руська земля» у Білорусько-литовських літописах, запропонована Дзярновичем, є непереконливою.

У цій статті запропоновано схему, що відрізняється від концепції Дзярновича про те, як Білорусько-литовські літописи використовують міф про «Руську землю». Тут виділено п'ять географічних визначень «Руської землі» у Білорусько-литовських літописах. З огляду на обсяг матеріалів, наведені цитати можуть бути не достатньо вичерпними, особливо зважаючи на хроніки пізнішого періоду, редакції чи рукописи польською мовою.

(1) «Руська земля» – це Київська Русь; у вузькому значенні – долина річки Дніпро, чи у ширшому – усі східнослов'янські землі під правлінням князів Володимировичів.

У Білорусько-литовських літописах, як і в Густинському літописі, виклад історії Київської Русі запозичений з «Іпатіївського літопису» та / або з московських компіляцій середини XV століття. Для мети статті точне походження будь-якого з наведених уривків – питання

другорядне. (Прицак, «Іпатіївський літопис» 57-60). Зміст цих уривків цілком наслідує оригінал⁴.

(2) «Руська земля» охоплює усі рутенські території у Великому князівстві Литовському.

У цих літописах переважають згадки про білоруські землі, тому деякі з них тут можна розглядати як альянзи лише на білоруські території. У багатьох випадках у тексті йдеться про «всю Руську землю». З-поміж багатьох інших міст з'являються численні згадки про Смоленськ, Вітебськ і Навагрудак в Білорусі, а також Київ та Чернігів в Україні⁵. Особливо виділяється один уривок: у 1500 році Великий князь Московський Іван III напав на Руську землю («Полное собрание русских летописей» [далі ПСРЛ] 17: 342). Це єдине речення відображає змагання між Москвою та Вільнюсом за успадкування міфу про «Руську землю». Тут цілком очевидно, що «Руська земля» *не* тотожна Московії.

(3) «Руська земля» охоплює білоруські території Великого князівства Литовського.

Термін «Руська земля» також міг позначати, іноді хибно, лише білоруські території Великого князівства⁶. Знову ж таки, один уривок з «Хроніки Биховця» найбільш влучно свідчить про цю конотацію назви «Руська земля» (87, 107). Великий князь Олександр та його дружина Олена (між іншим, донька Великого князя Московського Івана III) вирушили до Руської землі, зупиняючись у Смоленську, Вітебську та Полоцьку, перш ніж повернутися до Вільнюса. Тут Вільнюс *не* є частиною «Руської землі».

⁴ «Полное собрание русских летописей» [далі ПСРЛ] 17: 1, 3, 5, 7, 11, 21, 25-27, 111, 115, 123, 230, 243-44, 477; ПСРЛ 35: 19, 27, 36-37, 40, 79, 118-20, 129, 174, 176; Бевзо 133; «The Hustynia Chronicle» 34, 40-41, 61-62, 64, 69, 76, 86, 90, 103, 105, 108, 113, 115, 130, 138, 141, 143, 145, 152-53, 158-59, 160, 162, 164, 168, 186-87, 217, 223-24, 230, 233, 241, 245, 247, 253-54, 261, 264-66, 268, 270, 277, 278, 283, 287, 296-97.

⁵ ПСРЛ 17: 68, 93, 102, 108, 135-36, 136-37, 140, 180, 188, 202, 275, 281-82, 285-86, 299, 325, 336, 339, 342, 360, 364-65, 387, 391, 399, 451, 462, 464, 466, 514, 533; ПСРЛ 35: 76, 92, 109, 131, 164, 210-11; ПСРЛ 32: 19, 20, 155; «Хроніка Быховца» 45, 72; «The Hustynia Chronicle» 308, 329, 332, 344, 356; Кяупене 102.

⁶ ПСРЛ 17: 184, 338; ПСРЛ 35: 143, 232; «Хроніка Быховца» 87, 107.

(4) «Руська земля» охоплює українські території Великого князівства Литовського.

Оскільки на той час цей регіон не відігравав важливу роль у політичному житті Великого князівства Литовського, згадок про виключно українські міста, що належали до «Руської землі», порівняно мало. Однак тут з'являються Київ та Чернігів⁷. У найцікавішому уривку розповідається про те, що у 1497 році татари вторглися на Волинь і вбили місцевого архієпископа – раніше такого на «Руській землі» ніколи не траплялось (*ПСРЛ* 35: 124). Отже, Волинь знаходилась в межах «Руської землі». Це цікаво, бо протягом 1237-38 років загинув місцевий єпископ, коли татари взяли Володимир, а це місто на північному сході тоді однозначно вважалось частиною «Руської землі». Тут Василь Ульяновський тлумачить термін «Руська земля» як межі Митрополії; науковець має на увазі територію під юрисдикцією Київського митрополита, рутенські території у Великому князівстві Литовському. Мабуть, Ульяновський має рацію, стверджуючи, що фактично Київський митрополит мав владу лише в межах Великого князівства Литовського, але історик повинен був пояснити, що Київський митрополит носив титул «Митрополита всієї Русі», але аж ніяк не «Митрополита Руської землі» («Украинские летописи» 233).

(5) «Руська земля», пізніше Московія, знаходиться на північному сході.

Білорусько-литовські літописи та Густинський літопис також містять похідні матеріали з північно-східних та пізніше московських літописів, що висвітлюють події від монгольського завоювання до кінця XIV століття. Ці уривки прямо суперечать будь-якому твердженню про те, що вся «Руська земля» була включена до складу Великого князівства Литовського, і, згідно з літописами, «Руська земля» та Московія були взаємовиключними. Міста Суздаль, Нижній Новгород та Москва не належали Литві. Крім розповіді про монгольський перепис населення північно-східної Русі в XIII столітті, ці уривки повторюють витяги з московських описів подій в межах російсько-татарських відносин останніх двох десятиліть XIV століття, у яких Московія ототожнюється з «Руською землею». Наприклад, поразка темника Мамаю у битві з великим князем Дмитром Донським на Куликовому полі в 1380 р. (включно з уривками зі «Сказання о

⁷ *ПСРЛ* 17: 233-34, 248-49, 302, 392, 481, 580; *ПСРЛ* 35: 124, 130, 148; «Хроника Быховца» 40.

Мамаевом побоище»), розорення Москви ханом Тохтамишем у 1382 р. та вторгнення Тимура (Темір Аксака, Тамерлана) на «Руську землю» у 1395 році. У 1399 році Великий князь Литовський Вітовт очікував, що після перемоги над Тимуром на річці Ворсклі, його союзник хан Тохтамиш віддасть йому у правління «Руську землю». До жалю Вітовта, Тимур виграв цю битву. «Руська земля», яку Вітовт планував отримати, охоплювала Твер, Псков і Москву – нічого з цього не належало до «Руської землі», якою Вітовт уже керував, навіть якщо Твер і Псков іноді й потрапляли до сфери литовського впливу⁸.

Густинський літопис

Описуючи історію слов'ян, літописець висловлює думку, що Сарматія зараз є «Руською землею» («The Hustynia Chronicle» 27). Нечіткість поняття Сарматії не дозволяє провести будь-який аналіз. У записах, що починаються після монгольського завоювання, Густинський літопис дещо неоднозначно позначає Галичину як «Руську землю»: як самостійну одиницю, так і у поєднанні з усіма землями Київської Русі. У 1242 р. на «Руську землю» зі свого східноєвропейського походу повернулися татари; у 1261 р. татари понищили «Руські землі»; у 1269 р. на «Руську землю» напав Хан Ногай; у 1343 р. «Руську землю» розділив Казимир III Великий, король Польщі («The Hustynia Chronicle» 299, 304, 306, 322).

У Густинському літописі зазначається, що в 1469 р. волзькі татари напали на «нашу Руську землю» (принаймні частково це - посилення на Поділля); зазначається теж, що до 1516 р. хан Батий напав на «нашу Руську землю»;⁹ й у 1589 р. Константинопольський патріарх Єремія відвідав «нашу Руську землю».¹⁰ Цікаво, чи уточнення «наша», що зустрічається в інших місцях стосовно періоду Київської Русі, містить неявне визнання існування іншої «Руської землі», крім «нашої» («The Hustynia Chronicle» 90, 287).

⁸ ПСРЛ 17: 27, 37, 41-43, 47, 54, 97, 173, 330-31, 456-57, 517; ПСРЛ 35: 17, 29-31, 45, 50, 52, 54, 73, 139, 161, 188; ПСРЛ 32: 55, 58, 148; «Хроника Быховца» 74. Стосовно московитських джерел, див. Гальперін, «The Russian Land and The Russian Tsar».

⁹ Літописець Граб'янка зазначає, що у 1248 на Руську землю напали татари, що є архаїчною і неточною алюзією (Hgrabjanka 306).

¹⁰ «The Hustynia Chronicle» 340, 363. Ця частина далі зазначає, що козаки боролися з татарами, але не визначає землі, які козаки обороняли як «Руську землю».

На додачу, у Густинському літописі зазначається, що у 1589 р. на «Руській землі» почала діяти Брестська унія («The Hustynia Chronicle» 367). Якщо межі «Руської землі» відповідають юрисдикції новопризначеного Митрополита всієї Русі, тоді можна зробити висновок, що в тому році «Руська земля» охоплювала всі рутенські православні території, що було б історично правильним, згідно з Брестською унією. На жаль, неточність уривку унеможливує подальший аналіз, але надає певної довіри тому, як Ульяновський інтерпретує уривок 1497 року (цит. вище) про смерть Волинського митрополита, що свідчить про те, що «Руська земля» збігається з межами Київської митрополії.

Неоднозначності, пов'язані з розумінням того, що «Руська земля» входила до складу Великого князівства Литовського, як стверджують Білорусько-литовські літописи та Густинський літопис, також з'явилися в XVI столітті в текстах Люблінської унії 1569 р. У результаті укладання договору була створена Річ Посполита, а деякі східнослов'янські землі, що були під суверенітетом Великого князівства Литовського, були передані Польській Короні. Галичина вже входила до складу Польщі, тому її статус не змінювався. Сигізмунд Август називав себе латинською та польською мовами володарем «Київської та Руської земель» («*terrarum ... Cuiaviae, Russiae, ziemie... kijowskiej, ruskiej*»), а потім латиною назвав Київ «столицею Руської, Подільської та Волинської земель» («*Kiioviae, tanquam caput terrarum Russiae, Podoliae et Voliniae*»), яка з давніх часів належала Польській Короні, але польською називалась «столицею і головним містом Руської землі» («*Kijow byl i jest glowa i glownem miastem ruskiej ziemie, a ruska ziemia wszytka z dawnych czasow od przodkow naszych krolow polskich miedzy inemi przedniejszemi czlonki do Koron Polskiej jest przylaczona*») (Кутшеба і Семкович 309-10, 312). Титул польського короля розрізняв Руську (Галицьку) та Київську землі. Волинь і Поділля до його володіння не входили, хіба якщо вважати Волинь і Поділля частиною «Київської землі» (термін «Київська земля» також зустрічається в дуже пізній версії Білорусько-литовського літопису¹¹). Однак, якщо Києву було б надано честь латиною називатися столицею «Руської землі», це ставило б під сумнів різницю між Руською та Київською землею шляхом підпорядкування Галичини, яка адміністративно належить «Руській землі», Києву. Польська версія після «столиці» має в тексті доповнення «і головне місто», але, що є більш суттєвим, не містить згадок про подільські та волинські землі. У польській версії Білорусько-литовського літопису Київ відкрито називають столицею «Руської землі», попри різницю між

¹¹ ПСРЛ 32: 17; те ж речення стосується руської «монархії».

Руською та Київською землями під королівським титулом. Якщо Галичина належала до «Руської землі», а Київ завжди був столицею «Руської землі», то не одразу очевидно, але напрочуд дивно виходить, що коли Київ належав Литві, він усе ж таки був столицею Галичини, яка належала Польщі. Звичайно, вибір слів може приховати різницю між до-люблінським минулим та постлюблінським сьогоденням.

Важко сказати, чия точка зору стосовно Києва була представлена в Люблінській унії. Поляки домінували у судочинстві та диктували територіальні зміни; ймовірно, українське дворянство ці корективи підтримало, бо поляки обіцяли посилити захист від татар та османів. Нема згадок про те, чи поділяла на той час українська еліта польське визначення Києва як столиці та головного міста «Руської землі».

ДОДАТКОВІ ДЖЕРЕЛА

Інші джерела XVI-XVII століть також посилаються на «Руську землю». Термін постає ідентифікатором для осіб у документах, зареєстрованих у Литовській Метриці, за визначенням: жителі Великого князівства, боярин «Руської землі», чернець «Руської землі».¹² Для визначення частоти вживання, географічного розташування (що стосується терміну «Руська земля») та контексту, у якому ці землі так назвали, необхідний всебічний пошук у всіх опублікованих та неопублікованих томах Литовської Метрики з XIV століття до середини XVII століття. Крім того, п'ятнадцять томів «Актів, относящихся к истории южной и западной России» (*«Актив, які стосуються історії південної та західної Росії»*), виданих між 1862 і 1892 роками, також можуть містити документальні згадки про «Руську землю».¹³ Найкраще, щоб ці аспекти досліджували спеціалісти, які мають необхідний доступ.

У 1621-22 рр. Захарія Копистенський у своїй «Палінодії», написаній на захист православного християнства Русі від

¹² Див. Ульяновський та ін. (документ, підготовлений до конференції у Вільнюсі, 23-25 вересня 2019 р., в рамках продовжуваного проекту «Восточные славяне в поисках надрегиональных идентичностей» (конец XV-середина XVIII ст.) [Східні слов'яни в пошуках надрегіональних ідентичностей (кінець XV-середина XVIII ст.)] під керівництвом Андрія Володимировича Дороніна з Німецького історичного інституту, Москва) 15. Для іншої довідки, див. «Lietuvos Metrika Knyga No. 7» 195-197, цитована в особистому спілкуванні (Доронін). Я дякую Френку Сисину за надання копії документа з конференції та Андрію Дороніну та Василю Ульяновському за консультації.

¹³ Усі документи цієї серії, що стосуються періоду Хмельницького, були включені до цитованих нижче колекцій документальних матеріалів, тому при пошуку слід шукати адреси лише документів до періоду Хмельницького.

прихильників Брестської унії 1596 р., двічі згадував про «Руську землю» в історичному контексті: святий Володимир «Руську землю» охрестив, а апостол Андрій «Руську землю» відвідав і благословив. У цій же роботі Копистенський називав «Руську землю» своєю «отчизною»¹⁴.

Ягеллонські королі Польщі (як і династія П'ястів до них) та Великі князі Литовські не були нащадками святого Володимира. Тому з точки зору рутенців, вони могли не мати права керувати «Руською» землею або будь-якою іншою «землею» в рамках династичної системи Русі. Однак вони були законними князями й королями. За правом завойовників, поляки та литовці могли перейняти від Володимировичів правління «Руською землею», навіть якщо вони та їхні рутенські піддані не могли дійти згоди, які території становлять «Руську землю». До того, як Великий князь Литовський автоматично наслідував виборний престол Польщі, і до Люблінської унії, Великі князі Литовські та королі Польщі могли одночасно керувати різними «Руськими землями», оскільки Галичина була «Руською землею» для Польщі, тим часом як Білорусь та решта України були «Руською землею» для Литви. Також імовірно, що з початку з XIII століття, на всій рутенській території під владою Польщі чи Литви міф про «Руську землю» відокремлювався від його династичного коріння, оскільки первинна руська князівська лінія припинила існування.

Українці середини XVII століття могли бути знайомі з поняттям «Руської землі» завдяки постійним адміністративним згадкам її як Галичини, історичним посиленням на Київську Русь, численним розповідям про концепцію «Руської землі» в Білорусько-литовських літописах, а також окремим документам, як-от текст, що стосується Люблінської унії, або тогочасним текстам політичного дискурсу, як-от «Палінодії» Копистенського. Однак такі письмові згадки ще не були ретельно досліджені, і тому в науковому середовищі поняття «Руської землі» не отримало належної оцінки. Ніхто ще не звернув увагу на те, що, коли після 1648 р. до влади прийшли Хмельницький та українські козаки, їхні речники та дипломати ніколи на «Руську землю» не посилалися.

¹⁴ «Оборона» Лева Кревзи 720-21. Переклад, який я допрацював, звучить як «Земля Руська». Інші уривки цієї праці, що повторюють посилання на Володимира та Андрія, замінили «Руську землю» на «Русь»; див. «Русская историческая библиотека» 4: 1055 (цитата надана Ульяновським, особисте спілкування, 7 жовтня 2019 р.). У цьому тексті «Русь» і «Руська земля» видаються синонімами, але слід зазначити, що посилання на «Руську землю» трапляються рідко і ніколи не стосуються сучасних подій.

КОНЦЕПЦІЯ «РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ» І ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Відповідно до досліджених джерел, у документах самого Хмельницького про «Руську землю» ніколи не згадувалось, а у документах про Хмельницького йому ніколи не приписували використання поняття «Руської землі». Ці документи підтверджують, що українські козаки були людьми Русі (як іменник), навіть якщо назва «*руські люди*» (множина осіб) могла позначати мешканців Галичини або будь-яких рутенців, які не були козаками;¹⁵ осіб, що належать до рутенського «*народу*» (збірний іменник), «шляхту Русі»;¹⁶ осіб, які сповідували віру Русі під керівництвом «священників Русі» у «церквах Русі»;¹⁷ осіб, які проводили «богослужіння Русі» з використанням «книг Русі»;¹⁸ які вони навчилися читати в школах Русі;¹⁹ або осіб, які шанували «святих Русі»²⁰ і ходили в «монастирі Русі».²¹ Ці документи також називають «землями» різні близькі та далекі країни.²² Однак Хмельницький та його писарі ніколи не використовували «руський» як прикметник у поєднанні з іменником «земля» як одне поняття.

Жоден документ не вказує на причини,²³ через які Хмельницький не намагався скористатися міфом про «Руську землю». Існують три ймовірні причини:

(1) Хмельницький міг просто не знати про міф.

Однак, з огляду на його постійні звертання до іменника «Русь» та використання Хмельницьким прикметника «руський» до безлічі

¹⁵ «Воссоединение Украины с Россией» 1: 117-20, 260-61; 2: 40-42; Документи Богдана Хмельницького 628-29.

¹⁶ «Документи Богдана Хмельницького» 181-82.

¹⁷ «Воссоединение Украины с Россией» 1: 113-14, 117-20, 173-74, 197-99; 2: 432; 3: 24, 256-57, 361; «Документи Богдана Хмельницького» 225-26, 285-87; 292-94, 369-71.

¹⁸ «Документи Богдана Хмельницького» 199-202; «Воссоединение Украины с Россией» 1: 220, 229.

¹⁹ «Документи Богдана Хмельницького» 105-107; «Документи Богдана Хмельницького» 46-47.

²⁰ «Документи Богдана Хмельницького» 103-105.

²¹ «Документи Богдана Хмельницького» 292-94.

²² «Воссоединение Украины с Россией» 2: 432; 3: 361; «Документи Богдана Хмельницького» 225-26, 292-94, 369-71.

²³ Я використовую «Хмельницький» як умовне позначення, говорячи не лише особисто про нього, але і про його чиновників і писарів загалом, і про авторів усіх відповідних джерел періоду його правління.

інших іменників, той факт, що він ніколи не чув про «Руську землю», видається малоімовірним.

(2) Хмельницький міг би бути частково ознайомленим з міфом про «Руську землю», але міг вважати його архаїчним, застарілим і недоцільним.

Звичайно, міф був зайвим. Хмельницький був вірний Війську Запорозькому. У нього не було потреби посилатися на міф про «Руську землю». Ця друга теорія є більш переконливою, ніж перша. З іншого боку, очікувалося, що якщо звісно Хмельницький не мав до цього міфу певної відрази, можливо, він випадково і з'явився б.

Для козацьких цілей концепції Війська Запорозького було достатньо, але вона не була винятковою. Козаки, звичайні українці та українське духовенство вшановували київську спадщину, наприклад, коли порівнювали Хмельницького зі святим Володимиром²⁴. Однак це не поширювалось на використання київських міфів про «Руську землю» в їхніх ідеологічних висловлюваннях або на становлення їхньої ідентичності. За словами Сергія Плохія, Хмельницький «не повністю асоціював себе з київською політичною традицією» («The Cossacks and Religion» 272-73). Він зробив своєю столицею не Київ, а Чигирин. З іншого боку, королі Польщі все ще цінували «Руську землю» настільки, щоби зазначати її у своїх титулах. Оскільки концепція «Руської землі» в Україні популярності не набула, можливо, Хмельницький вважав, що це поняття абсолютно недостойне і некорисне. Хоча така можливість, звісно, існує, вона видається дивною.

(3) Начебто постійне замовчування Хмельницьким міфу про «Руську землю» порушує питання про те, чим поняття «Руської землі» відрізнялося від інших формулювань «Руська Х» (де «руська» виступає в ролі прикметника), які траплялися у козацьких джерелах.

Третє припущення полягає в тому, що, незважаючи на відокремлення «Руської землі» від династії Володимировичів (яку замінили польська та литовська династичні лінії), поняття «Руської землі» зберегло колишнє величне звучання династичного привілею,

²⁴ Плохій, «The Cossacks and Religion» 154-56, 165-66, 228, 267, 270, 272-73, 386-89; «The Origins of the Slavic Nations» 277-81, 194-99, 232, 237-239, 247-48; Ульяновский, «Старая литовская, речьпосполитская и московская Русь» 133-69; «Документи Богдана Хмельницького» 646.

пов'язаного з первісною руською династією, на який Хмельницький претендувати не міг, бо не був князем. Підтвердження цієї теорії можна знайти в методах, які використовувались у джерелах Хмельницького для роботи з поняттям Руське князівство. Настанови Киселю польською мовою, відправлені гінцем Хмельницького, стосувалися «Руського князівства» («*ksiestwie Ruskim*»; «*ksiestwie*» означало «князівство» або «герцогство») («Воссоединение Украины с Россией» 2: 203- 204). Нереалізований Гадяцький договір 1658 р. створив би Велике князівство Руське, очолюване не великим герцогом чи великим князем, а козацьким гетьманом.

На думку Тетяни Таїрової-Яковлевої, Хмельницький нібито називав себе «київським і руським князем», а у 1658 році його наступник Іван Виговський прагнув стати «Великим князем України». Разом з тим Таїрова-Яковлева вважає, що поняття «Руського князівства» Хмельницький відкинув («Документи Богдани Хмельницького» 44, цит. у Таїрової-Яковлевої 455).²⁵ Якщо гетьман відмовився посилити свою легітимність, посягаючи на спадщину Великих князів Русі або на право наступництва, у нього могло не бути і бажання посилатися на головний міф Київської Русі про «Руську землю», який був прив'язаний до династії Володимировичів.

Причини, чому Хмельницький та Запорозьке козацтво не посилалися на міф про «Руську землю», потребують подальшого вивчення. Незалежно від того, як пояснюють дії Хмельницького (чи їхню відсутність), можна дійти висновку, що він порушив спадковість поняття «Руської землі» в Україні, яка існувала ще з київських часів.

²⁵ Див. також «Воссоединение Украины с Россией» 2: 117.

Список використаної літератури

- Бевзо, О. А. *Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження*. АН УРСР Інститут історії, 1970.
- Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах*. Том. I: 1620-1647 годы, Том. II: 1648-1651 годы; Том. III: 1651-1654 годы. Издательство АН СССР, 1954.
- Дзярнович, О. И. «Русь в лето- и историописании ВКЛ XVI-XVII вв.». *Нарративы Руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории*. Ред. А. В. Доронин, РОССПЭН, 2018, ст. 174-89.
- Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657*. Упорядн. І. Крип'якевич та І. Бутич, АН УРСР, 1961.
- Доронін, А. В. Особисте спілкування. 07.10.2019.
- Кястутис, Г. «Об особенностях работы летописцев с источниками (на материале Литовских летописей XVI.)». *Нарративы Руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории*. Ред. А. В. Доронин, РОССПЭН, 2018, ст. 142-73.
- Кяупене, Ю. «Проблема самоидентификации русинов в контексте зарождения раннемодерной нациогенетической мифологии Великого княжества Литовского». *Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства*. Ред. А. В. Доронин, РОССПЭН, 2017.
- Лихачёв, Д. С., Лурье Я. С., ред. *Послания Ивана Грозного*. Издательство АН СССР, 1951.
- Полное собрание русских летописей [ПСРЛ]*. Том 17. *Западнорусские летописи*. Языки славянских культур, 2008.
- . Том 32: *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*, Наука, 1975.
- . Том 35: *Летописи белорусско-литовские*. Наука, 1980.
- Русская историческая библиотека*. Том 4: *Памятники полемической литературы в Западной Руси*, Археографическая комиссия, 1878.
- Таирова-Яковлева, Т. Г. ««Отечество» в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII - начала XVIII веков». *Journal of Ukrainian Studies*, том. 33-34, 2008, ст. 453-58.
- Улащик, Н. Н. *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*. Наука, 1985.
- Ульяновський, В. І. (Ульяновский, В. И.) Особисте спілкування. 07.10.2019.
- . «Старая, Литовская, Речьпосполитская и Московская Русь в представлениях двух князей Константинов Острожских и творцов острожской книжности». *Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточносла-вянского (не)единства*, ред. А. В. Доронин, РОССПЭН, 2017, ст. 133-69.
- . «Украинские летописи начала XVI - первой половины XVII в.: Надрегиональное в региональных нарративах». *Нарративы Руси конца XV - середины XVIII в.: в поисках своей истории*. Ред. А. В. Доронин, РОССПЭН, 2018, ст. 229-60.

- Ульяновский В. И. и другие. «К истокам украинской нации». «Восточные славяне в поисках новых надрегиональных идентичностей в конце XV – середине XVIII в. в контексте зарождения современных наций в Европе». Конференция, 23-25.09.2019, Вильнюс.
- Флоря, Б. Н. «О «Летописце Быховца»». *Источники и историография славянского средневековья*, Наука, 1967, ст. 135-44.
- Хроника Быховца*. Наука, 1966.
- Bushkovitch, Paul. Review of *The Contest for the Legacy of Kievan Rus'*, by Jaroslaw Pelenski. *International History Review*, vol. 12, 1999, pp. 987-88.
- Halperin, Charles J. "The Concept of the *Ruskaia Zemlia* and Medieval National Consciousness from the Tenth to the Fifteenth Centuries." *Nationalities Papers*, vol. 8, 1980, pp. 75-86.
- . "The Concept of the Russian [sic] Land from the Ninth to the Fourteenth Century." *Russian History*, vol. 2, 1975, pp. 29-38.
- . "Novgorod and the 'Novgorodian Land.'" *Cahiers du monde russe*, vol. 40, 1999, pp. 345-64.
- . "The Russian Land and the Russian Tsar: The Emergence of Muscovite Ideology, 1380-1408." *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, vol. 23, 1976, pp. 7-103.
- . "Rus' versus Ros in Ivan IV's Muscovy." *Slavia*, vol. 86, 2017, pp. 367-75.
- . "Tverian Political Thought in the Fifteenth Century." *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 18, 1977, pp. 267-73.
- Hrabjanka, Hryhorij. *The Great War of Bohdan Xmel'nyč'kyi*. Introduction by Yuri Lutsenko, Harvard Ukrainian Research Institute, 1990. Harvard Library of Early Ukrainian Literature IX.
- The Hustynia Chronicle*. Compiled and with introduction by Oleksiy Tolochko, Harvard Ukrainian Research Institute, 2013.
- Keenan, Edward L. *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha: The Seventeenth-Century Genesis of the "Correspondence" Attributed to Prince A. M. Kurbskii and Tsar Ivan IV*. With an Appendix by Daniel C. Waugh, Harvard UP, 1971.
- Lev Krevza's A Defense of Church Unity and Zaxarija Kopystens'kyj's Palinodia*. Part I: *Texts*, translated and with a foreword by Bohdan Strumiński, edited by Roman Koropeckyj et al., Harvard Ukrainian Research Institute, 1995. Harvard Library of Early Ukrainian Literature. English Translations III.
- Kutrzeba, Stanisław, and Władysław Semkowicz, editors. *Akta unji Polski z Litwą, 1385-1791*. Gebethner & Wolff, 1932.
- Lietuvos Metrika Knygą No. 7: (1506-1539). Užrašymų knyga 7*. Lietuvos istorijos institutas, 2011.
- Pelenski, Jaroslaw. *The Contest for the Legacy of Kievan Rus'*. East European Monographs, 1998.
- Plokhyy, Serhii. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford UP, 2001.
- . *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge UP, 2006.
- Pritsak, Omeljan. "The Hypatian Chronicle and Its Role in the Restoration of Ukrainian Historical Consciousness." *Чому катедрі українознавства в Гарварді?*, Ukrainian Studies Chair Fund, 1973, pp. 54-60.

- Skrynnikov, Ruslan. *Reign of Terror*. Translated by Paul Williams, The Bronze Horseman Literary Agency, 2015.
- Sysyn, Frank E. "Seventeenth-Century Views on the Causes of the Khmel'nyts'ki Uprising: An Examination of the 'Discourse on the Present Cossack or Peasant War.'" *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 5, 1981, pp. 452-56.
- . "Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement." *Poland and Ukraine: Past and Present*, edited by Peter J. Potichnyi, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980, pp. 72-73.